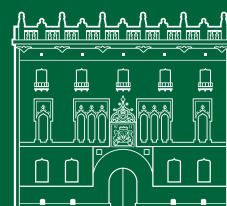




LÄRARHANDLEDNING
För högstadiet och gymnasiet

Herrskap och tjänstefolk



Hallwylska museet

Introduktion till dig som är lärare

Hej och välkommen till Hallwylska museet! Hallwylska museet är ett kulturhistoriskt miljömuseum, där besökarna får uppleva hur livet kunde se ut i ett för-möget hem vid sekelskiftet 1900. Lärarhandledningen om herrskap och tjänstefolk utgår från familjen von Hallwyls egen historia. Genom att få inblick i hur det Hallwylska hemmet fungerade kan vi närma oss sekel-skiftet 1900 och få en förståelse för hur dess människor levde och verkade. Innehållet fokuserar på klass och genus och hur dessa faktorer påverkade människors levnadsvillkor.

Handledningen utgår ifrån läroplanen (Lgr 11) och riktar sig särskilt till ämnet historia:

Historia Årskurs 7-9

- Industrialiseringen i Europa och Sverige och dess konsekvenser för olika samhällsgruppers och människors levnadsvillkor i Sverige. Migration inom och mellan länder.
- Eleverna utvecklar sin förmåga att kritiskt granska könsmönster och hur de kan begränsa människors livsval och livsvillkor.
- Hur historia kan användas för att förstå hur den tid som människor lever i påverkar deras villkor och värderingar
- Hur historiska källor och berättelser om en familjs eller släkts historia speglar övergripande förändringar i människors levnadsvillkor.

Gymnasiet, Historia 1a-1b

- Historiskt källmaterial som speglar människors roll i politiska konflikter, kulturella förändringar eller kvinnors och mäns försök att förändra sin egen eller andras situation. Olika perspektiv utifrån till exempel social bakgrund, etnicitet, generation, kön och sexualitet.
- Tolkning och användning av olika slags källmaterial i digital och annan form.

Om upplägg och uppgifter

Handledningen kan användas direkt i klassrummet. Då får eleverna utforska våra 3D-scanningar och bildarkiv som ni hittar på museets [hemsida](#). Lärarhandledningen kan även användas i kombination med ett besök på museet. I lärarhandledningen finns ett par instuderingsfrågor efter varje moment. Uppgifterna kan göras både enskilt och i grupp. Uppgifter-

1. Till läraren
2. Övre vestibulen: introduktion
 - Från hem till museum
 - Katalogverket
 - Ett högreståndshem
3. Matsalen: tjänstefolket
 - Sällskapsdamen Ida Uhse: herrskap eller tjänstefolk?
 - Tjänstefolket
 - Husan Anna och betjänten Eskil
 - Kokerskan och maten
 - Tjänstefolkets rum (Serveringsrummet)
4. Vardagssalongen och Damernas salong: utbildning och äktenskap
 - Herrskapets utbildning (Vardagssalongen)
 - Tjänstefolkets utbildning
 - Herrskapets giftermål (Damernas salong)
 - Wilhelmina går på bal
 - Ellens skilsmässa
 - Arbetarklassens äktenskap
5. Stora salongen: boende
 - Arbetarklassens boende-situation
 - Boende för tjänstefolket
6. Vapenrummet: Arbetstider och löneförmåner
 - Löner
 - Arbetsuniformer
7. Tips på fördjupning och vidare läsning



*Walther och Wilhelminas porträtt
målades under deras bröllopsresa
år 1865.*

na kan göras på plats eller så kan eleverna ta med sig uppgifterna till klassrummet för efterarbete.

Lärrarhandledningens teman

Lärrarhandledningen är uppdelad i olika teman. I övre vestibulen är det fokus på vilka herrskapet och tjänstefolket var och hur paret von Hallwyl valt att visa upp sitt hem. I vardagssalongen och i damernas salong utgår vi från genusperspektiv genom att undersöka hur utbildning och äktenskap påverkade kvinnor och mäns levnadsförhållanden. I stora salongen ligger fokus på hur förändringar under industrialiseringen påverkade människors boendesituation i de olika samhällsklasserna, och då framför allt arbetarklassen. Sista delen tar upp och olika förmåner för tjänstefolket.

2. ÖVRE VESTIBULEN: INTRODUKTION

Från hem till museum

Hallwylska museet är ett bevarat privathem som byggdes åt Walther von Hallwyl (f.1839-d.1921) och Wilhelmina von Hallwyl (f.1844-d.1930) mellan åren 1893 och 1898. Huset är stort eftersom det behövde fylla flera funktioner. Wilhelmina behövde utrymme för sina stora samlingar, Walther behövde ett kontor och båda ville ha en bostad som passade deras livsstil. De anlätade en av tidens mest kända arkitekter, Isak Gustaf Clason, för att bygga ett hus av den högsta kvalitet och med det finaste hantverk som gick att få. Huset blev 2000 kvadratmeter stort och rymde 40 rum och kök.

Bygget var en kostsam historia men familjen hade gott om pengar. Wilhelmina von Hallwyl växte nämligen upp i en borgarfamilj och var en av Sveriges rikaste arvtagerskor. Pengarna kom ifrån hennes far Wilhelm Kempes framgångsrika företag i Hälsing-

land. Företaget bestod av bland annat sågverk och järnbruk som producerade varor för lönsam export. Walther von Hallwyl tog över företaget efter Wilhelm Kempe och hade sitt arbetskontor i det Hallwylska huset. Walther och Wilhelmina kan vi se i de två nedre ovala porträtten i övre vestibulen. I de två övre porträtten ser vi Wilhelminas föräldrar, Johanna och Wilhelm Kempe.

Katalogverket

Wilhelmina var en samlare av antika föremål och hon bestämde att huset skulle bevaras som museum för en långt avlägsen framtid och att alla husets föremål skulle katalogiseras. Wilhelmina anställde därför akademiker som fick i uppdrag att katalogisera samlingarna. Därefter fortsatte akademikerna med att katalogisera även de enklaste vardagssaker som tandborstar, bestick, kastruller, lavemangssprutor och mustaschbindare. Först 1955 var hela katalogen omfattande 78 band färdig och den trycktes i en begränsad upplaga om 110 exemplar. Om ni undersöker föremålen i museet kan ni hitta katalognummer på alla inventarier. Katalognumren går att slå upp i katalogverket som också finns i [vårt digitala arkiv](#). Kika gärna på den!

År 1920 donerade Wilhelmina och Walther sitt hus till staten och år 1938 slog museet upp sina portar för första gången. Idag kan vi fortfarande besöka deras hem och se hur de hade det för 100 år sedan. Här får vi kunskap om livet i ett högborgligt hem vid sekelskiftet 1900.

Ett högreståndshem

Övre vestibulen var det första gästerna såg av den pampiga paradvåningen och här möttes de av porträtt föreställande familj och släktingar till paret



T.v.: Katalogfolket arbetar med katalogen över museets föremål. Ovan t.h.: Wilhelmina von Hallwyl (till vänster) och Ida Uhse (till höger) gör sin morgongymnastik. Kvinnan som står bakom Ida Uhse hette Ida Westman och arbetade som sjukgymnast på Sophiahemmet. Nedan t.h.: Ida Uhse sitter på en parkbänk t.v.

von Hallwyl. Walther von Hallwyl kom ifrån en av Europas äldsta adessläkter, von Hallwyl och im Hoff med anor från 1100-talet och porträtten skulle visa på hans adelskap och släkthistoria. Det var ett sätt för familjen att markera deras status i den övre societeten. Walthers hade även ett släktvapen som föreställer en guldsköld dekorerad med ett par örnvingar. Familjens släktvapen finns lite varstans i huset, här närmast ovanför dörren i matsalen. Precis som porträtten fungerade även vapenskölden som en markör för familjens adliga status.

DISKUTERA

- Hur visade man sin klasstillhörighet och status i det Hallwylska hemmet? Klicka runt i 3D modellerna eller vandra runt på plats och fundera på hur familjen valt att visa upp sitt hem.
- Kan vi se statusmarkörer i hem idag? Hur kan de i så fall se ut? Vad vill de förmedla?

3. MATSALEN: TJÄNSTEFOLKET

Sällskapsdamen Ida Uhse – Herrskap eller tjänstefolk?

Här inne i herrskapets matsal åt Walther och Wilhelmina frukost, lunch och middag kring bordet som är placerat i rummets mitt. Vid matbordet satt även en tredje person, nämligen Wilhelminas sällskapsdam Ida Uhse. En sällskapsdams uppgifter var att närvara vid fester, middagar och vara en följeslagare vid resor eller andra nöjen såsom teater och museibesök. Ida



Uhse kom från Tyskland och flyttade in hos familjen von Hallwyl redan innan paret flyttade till Hamngatan 4. Ida bodde i ett av gästrummen och hade ansvar över tjänstefolket och hon stannade i familjen fram till sin död år 1924.

Det var vanligt att en ogift kvinna ur medel- eller överklassen tog tjänst som sällskapsdam. En tjänst som sällskapsdam innebar en möjlighet att kunna leva utanför föräldrahemmet utan att behöva gifta sig. Sällskapsdamen var ofta oavlönad men fick fickpengar, kost och logi av sin arbetsgivare.

Tjänstefolket

Ida Uhse var föreståndarinna till tjänstefolket som hjälpte till med de vardagliga sysslorna i hemmet.

Betjanten Eskil och kammartjänare Pettersson serverade maten och passade upp till vardags. **Kammartjänare Pettersson** tog också hand om Walthers garderob. **Kammarjungfru Hulda** tog hand om Wilhelminas garderob och städade samt bäddade i sängkammaren. **Husan Anna** höll ordning på övriga våningar, städade gästrummen och assisterade med findisken.



T.h.: Bakre raden f.v. Amannens Lundgren, Betjänten Eskil, kammartjänare Pettersson, Främre raden f.v. kammarjungfru Hulda, husan Anna. Bilden togs år 1930 när personalen tilldelades en medalj för lång och trogen tjänst.

Ovan t.v.: Betjänten Eskil Agrell. Ovan t.h.: Kokerskan Ester Klaesson.

Nedan t.v.: Husan Anna Kajsa Lindholm.

Nere i husets kök arbetade **kokerskan Mamsell** som lagade all mat. Hon hade även hjälp av en **köksa** som utförde de grova arbetsuppgifterna i köket såsom städning och diskning. **Gårdskarlen Hellberg** höll snyggt på gården och eldade i värmepannan. **Chauffören Lindqvist** tog hand om bil och garage men fick även hjälpa till med servering vid finare middagar. **Portvakten Wahlström** vaktade den stora porten till Hamngatan.

Flera av tjänarna fick även hjälpa till med andra sysslor. Till exempel kunde de arbeta med katalogiseringsarbetet. Detta gjorde att arbetsuppgifterna i det Hallwylska huset var mer varierade än vad som var vanligt för tiden.

Husan Anna och betjänten Eskil

Husan Anna Kajsa Lindholm anställdes 1897 och stannade hos familjen von Hallwyl i 33 år. Hon var född 1864 i Vallentuna och gick 6 år i folkskola. Familjen Lindholm flyttade till Ljusne när Annas mor hade dött. Anna var bara 13 år när hon mer eller mindre fick överta hushållssysslorna och axla modersrollen för sina yngre syskon. Paret von Hallwyls familjeföretag låg uppe i Ljusne och det var där Wilhelmina kom i kontakt med Anna och erbjöd henne en anställ-

ning i det Hallwylska hemmet.

Betjänten Eskil Agrell föddes 1886 i Norrköpings Östra Eneby där hans far var statardräng. Eskils far dog i lungtuberkulos när Eskil bara var 14 år. Han hade redan då börjat som betjäntpojke hos familjen Barnekow i Hässleholm. Eskil följde sin mor som flyttade till Stockholm och 1901 fick han anställning som betjänt hos familjen von Hallwyl. Eskil var mycket ung när han kom i familjens tjänst och därför tilltalades han med förnamn och så fortsatte man även när Eskil var äldre. Annars tilltalade man i regel betjänter med deras efternamn.

Kokerskan och maten

Maten lagades av kokerskan, eller mamsell som hon kallades i huset. För ogifta tjänare ingick mat och boende i lönen och mamsell lagade mat till både herrskapet och tjänstefolket. Herrskapets mat bestod av dyra och exklusiva råvaror medan tjänstefolket fick husmanskost. Tjänstefolkets måltidsdryck var mjölk för kvinnorna och öl för männen. Båda dryckerna ansågs tillhöra de lägre samhällsklasserna medan herrskapet ofta drack vin till maten.

När kokerskan fick tjänst i huset hade hon med sina egna recept som fungerade som en konkurrensfördel på arbetsmarknaden. Alla hem ville ha en kokerska som lagade god mat och som besatt goda matkunskaper. Att arbeta som kokerska var dessutom eftertraktat eftersom kokerskan hade en hög status i tjänstehierarkin. I det Hallwylska hemmet arbetade det flera kokerskor under åren men särskilt uppskattad för sin goda mat var mamsell Ester Klaesson. Ester Klaesson, började sin tjänstgöring 1919 och hade sitt rum i den östra flygeln. Wilhelmina von Hallwyl hade inte särskilt stort intresse för matlagning. Det var fröken Uhse och Mamsell som diskuterade menyn. Esther Klaesson var småländska och de tjänare som fick njuta av hennes kokkonst glömde den inte.



Även köket var modernt. Kökets väggar och tak kaklades vid en renovering år 1910 för att passa tidens tankar kring hygien. Fotograf: Arild Vågen

Tjänstefolkets rum (serveringsrummet eller matsalen)

I ett fint hem skulle tjänstefolket arbeta utan att synas och det fanns baktrappor och flera rum tilläggade deras dagliga arbete. Endast vid städning av huset och vid servering i matsalen kunde personalen vistas ute på paradvåningen och bara under särskilda bestämda former. För vissa i betjäningen var det högst olämpligt att röra sig på herrskapets sida, vilket gällde bland andra kökspersonalen. Samma regler gällde för herrskapet som inte skulle röra sig inne hos tjänstefolket. Inte ens husets ägare fick röra sig fritt i alla rum. Genom att hålla sig på sina respektive sidor upprättade man sig efter sina olika klasstillhörigheter och respekterade varandras delar av huset.

Hur rummen var dekorerade markerade de olika sidorna av huset. Hos herrskapets sida är rummen väldekorerade med fina träslag, marmor och vävda tapeter. Inne hos tjänstefolket behövde det inte vara lika dekorerat och utsmyckat, här skulle rummen snarare vara praktiska och lättstädade. Men hela huset var väldigt modernt för sin tid vilket gjorde att tjänstefolket hade en ovanligt bra arbetsmiljö.

Inne i serveringsrummet kan vi se några av den

tidens nya moderniteter. Där finns kranar för varmt och kallt rinnande vatten vilket var en ovanlig lyx. I många andra hem fick tjänstefolket i stället hämta vatten i en pump ute på gården eller i någon av stadens offentliga brunnar. I serveringsrummet finns även en elektisk mathiss som underlättade vid mat och diskhantering och en sparsamt använd personhiss. Wilhelmina föredrog att alla skulle använda trapporna i huset eftersom det var hälsosamt för kroppen.

I serveringsrummet hittar vi även flera av husets telefoner. En telefon gick direkt ner till köket vilket gjorde att betjänten kunde kontakta kökspersonalen utan att behöva springa upp och ner för trapporna. Vi hittar också en interntelefon som användes för samtal inom huset, en rikstelefon som användes för samtal inom Sverige och en stockholmstelefon som användes för samtal inom Stockholm.

Att erbjuda en hög arbetsmiljö för sina anställda gjorde att arbetarna stannade kvar under många år. Betjänten Eskil, husan Anna, kammartjänare Pettersson, kammarjungfru Hulda och amanuens Lundgren fick varsin medalj för lång och trogen tjänst eftersom de valde att behålla sin anställning i huset. Detta



Serveringsrummet. Fotograf: Erik Lernerstål

berodde på att boendestandarden var hög och att arbetsmiljön var bättre än på många andra ställen.

DISKUTERA

- Reflektera över sällskapsdamen Ida Uhse, husan Annas, betjänten Eskils bakgrund. Vilka likheter och skillnader finns det mellan dem?
- Vilka moderniteter stötte tjänstefolket på i den Hallwylska hemmet och hur tror ni att tjänstefolket upplevde alla nya moderniteter när de fick tjänst i huset?
- Tror ni att det fanns några andra anledningar till att man hade modern teknologi i tjänarnas rum?

4. VARDAGSSALONGEN OCH DAMERNAS SALONG: UTBILDNING OCH ÄKTENSKAP

I vardagssalongen kunde Wilhelmina ta emot sina gäster till vardags och sköta sin korrespondens vid skrivbordet som står i rummets ena hörn. Här finns även porträtt på den närmaste familjen såsom Walther och Wilhelminas två äldre döttrar, Ebba och Ellen. De två yngre döttrarna hette Elma och Irma och deras porträtt finns inne i rökrummet. Elma gick bort i tidig ålder men de andra tre döttrarna blev vuxna, gifte sig och skaffade egna familjer.

Herrskapets utbildning

Wilhelmina och hennes döttrar levde i en tid där det växte fram en vurm kring kärnfamiljen och många

kvinnor i de övre samhällsklasserna fostrades med äktenskapet som högsta mål. Eftersom kvinnornas män ofta var bortresta på affärsresor eller upptagna med arbete förväntades kvinnorna vara tjänstefolkets arbetsledare. De skulle därför bekanta sig med hushållssysslor såsom att städa och laga mat samt att hand om familj och barn.

Flickornas undervisning skedde vanligtvis av en guvernant i hemmet eller på flickskolor. Deras undervisning kunde bestå av franska, tyska, historia, geografi, kristendom, viss naturkunskap och pianospel. Det var även föredömligt att flickorna lärde sig att brodera. Broderi ansågs nämligen vara ett tecken på kvinnlig bildning. Flickorna fick även lära sig att behärska kropp och tal. Till exempel skulle de undvika att skratta för okontrollerat eftersom det kunde uppfattas som vulgärt och opassande i sociala sammanhang.

År 1870 fick kvinnor möjligheten att studera på högre läroverk och ta studenten. Walther och Wilhelminas dotter Ebba studerade på Wallinska skolan i Stockholm och hon räknas som en av Sveriges första kvinnliga studenter. När Ebba tog studenten år 1884 var de få i hennes klass som valde att studera vidare på universitet eller högskola. En kvinna som ville studera vidare på akademisk nivå kunde nämligen stöta på många hinder. Det var något som Ebba själv fick känna på när hon önskade att läsa till arkitekt på Uppsala universitet. Drömmarna stoppades nämligen av Ebbas föräldrar. Walther och Wilhelmina ville



Från vänster till höger: döttrarna Ebba, Ellen, Irma och Elma.

försäkra sig om att deras dotter skulle bli gift och de, precis som många andra inom de övre samhällsklasserna, ansåg att kvinnornas utbildning försämrade deras chans på äktenskapsmarknaden.

För männen såg det annorlunda ut och de förväntades att vara både allmänbildade och beresta. De hade ofta en informator som gav en bredare utbildning än vad kvinnorna fick. De fick läsa ämnen inom bland annat juridik och historia och skulle gärna avsluta studierna med att resa på en grandtour runt Europa. Att de fick en bredare utbildning berodde på att de förväntades att ta hand om familjens ekonomi, driva företag eller arbeta i det offentliga.

Tjänstefolkets utbildning

År 1842 infördes folkskolan i Sverige vilket innebar att barn skulle lära sig läsa och skriva. Utbildningen varade under 6 år och barnen blev klara vid 12 års ålder.

Nedan: Ebbas student. Ebba ses på bakre raden längst till höger. Kvinnorna uppmanades att ha mössan i handen under studenten eftersom studentmössan ansågs vara ett manligt attribut.



der. Efter de gått ut folkskolan fick barnen ofta börja arbeta för att kunna försörja sig och sin familj. Flickor kunde skickas i väg på hushållsskolor för att lära sig hushållsarbete och finare matlagning vilket skulle göra de mer attraktiva på arbetsmarknaden och göra så att de fick anställning i ett fint hem. Männen kunde bli lärlingar i olika yrken som kunde leda till arbete inom till exempel fabriksarbete och byggnadsarbete.

DISKUTERA

Vad var målet med skola/utbildningen för herrskapet och för arbetare? Vad är målet med dagens skola? Ser vi några likheter eller skillnader gällande skolans syfte och värdegrund då och nu?

Herrskapets giftermål (Damernas salong)

Nu har vi kommit in till damernas salong som fungerade som ett sällskapsrum för kvinnorna. Här skulle kvinnorna njuta av en kopp te efter maten och samtala med varandra om sådant som man ansågs vara passande för kvinnor. Säkert kretsade en hel del samtal kring familj, barn, kultur och annat som förväntades att kvinnor skulle ägna sina tankar åt. De flesta kvinnorna som vistades i detta rum var omyndiga, såsom Wilhelmina och hennes döttrar. Giftna kvinnor var nämligen omyndiga enligt lag och deras makar förvaldade familjens pengar och egendomar. Kvinnor som var ogifta blev myndiga först vid 25 (senare 21) års ålder. Men få kvinnor hann att bli myndiga eftersom det ansågs vara fint för en kvinna att gifta sig i ung ålder. Giftasåldern för en kvinna var som tidigast när de fyllt 16 år och då skulle de introduceras för societeten genom att gå på bal. Balerna anordnades med syftet att kvinnor och män skulle träffas för ett fördelaktigt gifte. Eftersom kvinnorna ofta var omyndiga när de gifte sig behövde de en giftoman som fungerade som deras förmyndare. Vanligast var det

den unga kvinnans pappa som fungerade som giftoman och han bestämde vem dottern skulle få gifta sig med. Giftomannen lade ofta en stor vikt vid att hitta en lämplig make åt sin dotter, en make som kunde gynna familjens anseende, status eller ekonomi. Efter 1863 blev ogifta kvinnor automatiskt myndiga vid 25 års ålder. År 1884 sänktes åldern till 21 år, samma ålder som männen blev myndiga. Gifte sig kvinnan blev hon omyndig på nytt. Det var först 1920 som Giftermålsbalken ändrades och gjorde att även gifta kvinnor blev myndiga. Alltså blev Wilhelmina von Hallwyl, som gift kvinna, först myndig när hon var 76 år gammal.

Wilhelmina går på bal

Wilhelmina von Hallwyl var 17 år när hon debuterade på bal. Balerna varade under vinterhalvåret och Wilhelmina kunde besöka upp till 70 baler under en säsong. Wilhelmina gick på tre balsäsonger men ville inte gifta sig med någon av männen hon dansade med på balerna. Hon ansåg att männen var allt för insmickrande hos flickorna som hade förmögna föräldrar och i sina årsanteckningar skriver Wilhelmina: ”för min fars pengar var jag en uppburen dansdocka”. Wilhelmina träffade Walther på en kurort i Tyskland vilket var ett annat sammanhang än de anordnade balerna. Mycket tyder på att de valde varandra även fast deras äktenskap kan likna ett arrangerat äktenskap mellan Wilhelminas goda ekonomi och Walthers adliga bakgrund.

Ellens skilsmässa

Vid sekelskiftet 1900 var det svårt för kvinnor att bryta sig från äktenskap som inte fungerade. En skilsmässa var en offentlig och juridisk handling och det krävdes särskilda skäl för att få tillåtelse att skiljas. För att kunna genomföra en skilsmässa behövde det gifta paret samtala med prästen, kyrkorådet och sist med underrättelsen, en domstol i första instans som kunde bevilja skilsmässan. Om det hade förekommit otrohet eller äktenskapsbrott framtogs den som ansågs att vara skyldig till skilsmässan rätten till familjens förmögenhet, egendomar och vårdnaden om parets barn. Det var den parten som myndigheterna ansåg vara oskyldig till skilsmässan som fick ensam vårdnad om barnen.

En skilsmässa ansågs även vara en skandal, särskilt inom de övre samhällsklasserna och kunde skapa stora sociala konsekvenser för de inblandade. Detta var något som Walther och Wilhelminas dotter Ellen fick uppleva.

Ellen var 20 år när hon gifte sig med Henrik de Maré och tillsammans fick de sonen Rolf. När Rolf blev äldre fick han en informator som hette Johnny Roosval. Ellen kände sig alltmer olycklig i sitt och

Henriks äktenskap och senare blev hon och Johnny kära. Ellen ville då skilja sig från sin första make.

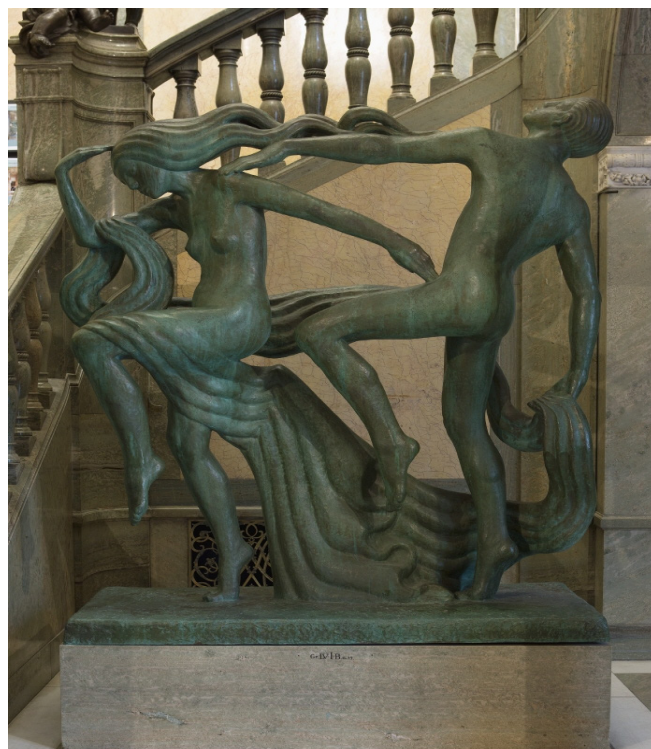
Eftersom Ellen var den som ville skiljas fick Henrik laglig rätt till Ellens förmögenhet och vårdnaden om Rolf. Detta skapade stora samvets kval hos Ellen som inte ville skiljas från sin son. Hon blev också ekonomiskt påverkad. Den förmögenhet som Ellen hade fört in i äktenskapet låg då på ungefär en halv miljon kronor vilket motsvarar ca 28 miljoner kronor i dagens penningvärde och pengarna gick till Henrik. Men Henrik gick med på att betala ett underhåll om 10 000 kr (ca 560 000 kronor idag) per år till Ellen.

Skilsmässan påverkade även Ellens relation till Walther och Wilhelmina. Vid tiden ansågs en skilsmässa vara en stor skandal som påverkade hela familjens anseende. Skilsmässan bröt nämligen på borglighetens värdegrund där kärnfamiljen och äktenskapet hade en hög status. För Ellens familj blev det viktigt att markera deras avstånd till situationen för att skydda släktens heder och ställning i samhället. Ellen blev utfrysad från familjen under många år och var inte längre välkommen på besök i föräldrahemmet.

Ellen gifte sig senare med Johnny Roosval och de båda fick till slut komma tillbaka till familjen von Hallwyl igen. Även Ellen och Rolf återfick en bra relation till varandra som varade livet ut.

Foto på Wilhelmina taget tidigt 1860-tal.





Ellen och hennes son Rolf. Ellen och Rolf återfick en bra relation till varandra som varade livet ut. Bildtext: Ellen kom att ägna sig åt konst och här ser vi hennes skulptur Dansen som står i nedre vestibulen. Fotograf: Jenny Bergensten

Arbetarklassens äktenskap

Borgligheten syn på äktenskapet och kärnfamiljen präglade också arbetarklassens familjebildning. Likt överklassen skulle mannen arbeta medan den gifta arbetarkvinnan skulle ta hand om hem och barn. Men för arbetare rädde inte samma ekonomiska förutsättningar som inom de övre klasserna. En industriarbetares lön förväntades att täcka arbetarens egna utgifter, såsom mat och hyra. Men när familjen växte var det svårare att försörja alla familjemedlemmar. Därför var det vanligt att både kvinnor och barn fick arbeta för att familjen skulle klara sig ekonomiskt. Men med en lägre lön för att inte konkurrera med männen som skulle vara huvudförsörjaren i familjen. Först 1960 kom lagen om lika lön, för att motverka de medvetet låga kvinnolönerna.

Det fanns inga lagar som skyddade arbetande kvinnor som ville bilda familj vid förra sekelskiftet. Innan 1939 kunde kvinnor bli avskedade när de förlovade sig och innan 1944 kunde kvinnor bli avskedade när de blev gravida. De osäkra anställningsvillkoren och risken att förlora kontrollen över sin egen inkomst bidrog till att 40 % av kvinnorna i Stockholm var ogifta. En annan anledning till att äktenskapen minskade berodde på att många män emigrerade till Amerika och att det därför blev ett överskott av kvinnor i Sverige. Men även om 40 % av kvinnorna avstod från äktenskap betyder det inte att alla avstod från att leva med partner och barn. Genom att bo tillsam-

mans utan att gifta sig kunde kvinnorna och männen gå runt den rådande lagstiftningen. På så vis kunde kvinnorna behålla sina jobb och sin försörjning men ändå leva tillsammans med sin partner. Idag skulle vi benämna denna levnadskonstellation som sambo-skap, men vid 1800-talets slut kallades denna boende och levnadsform för stockholmsäktenskap eller "gifta på stockholmska" eftersom de blev vanligt förekommande i Stockholm.

De kvinnor som inte gifte sig behövde tjäna sitt uppehälle själva om de inte hade någon manlig släkting som kunde försörja dem. Många kvinnor flyttade därför från landsbygden till städerna för att söka arbete. I det Hallwylska hemmet var de flesta anställda ogifta. Vissa undantag förekom bland männen. Men ingen av kvinnorna som hade daglig tjänstgöring var gifta och många stannade kvar hos familjen von Hallwyl utan att gifta sig och skaffa egna familjer. Så var fallet för husan Anna, kammarjungfru Hulda och sällskapsdamen Ida.

DISKUTERA

- Hur såg normen på äktenskap ut för herrskap och tjänstefolk, vilka likheter och skillnader fanns det?
- Hur såg familjebildning ut för tjänstefolket? Hur tror ni att idealen och lagarna kring äktenskap påverkade deras val?

5. STORA SALONGEN: BOENDE

Stora salongen var Walther och Wilhelminas fest-salong där herrskapet skulle umgås efter middags-bjudningarna. Rummet är inrett i exklusiva material såsom marmor och bladguld. Stora salongen liksom övriga rum på paradvåningen tillhör representations-våningen, det vill säga den våning där Walther och Wilhelmina kunde visa upp sin rikedom och sociala status genom rummets inredning.

På våningen ovanför finns den privata sovrumsvåningen. Där finns parets sängkammare och dit in fick inga gäster gå. Där finns även gästrum, badrum och klosetter (toaletter). Högst upp i huset finns ett tavelgalleri, ett gymnastikrum och en kätgelbana. Huset rymmer 40 rum, det är 2000 kvadratmeter stort och byggdes för två personer. Det var få som kunde bo så här stort och rymligt.

Arbetarklassens boendesituation

Sveriges befolkning växte kraftigt under 1800-talet samtidigt som Sverige var fattigt. Förändringar och effektiviseringar inom jordbruket gjorde att många på landsbygden stod utan arbete. För att kunna försörja sig fick många flytta till annan ort, stad eller emigrera till Amerika. En femtedel av landets befolkning emigrerade till Amerika, framför allt unga män. De som inte hade råd med en biljett flyttade till de större städerna och till framväxande bruksorter för att söka arbete inom fabriker, skogsbruk och hushåll.

Bostadsbristen i städerna blev allt större när invånarantalen ökade. Stockholms befolkning ökade tredubbelt under 1800-talets senare del och många fick bo trångt. I de framväxande bruksorterna lockade man med fria bostäder som en del av lönen vid arbete i ortens industrier. Ett exempel är arbetarbostäderna som byggdes vid familjen von Hallwyls företag uppe i Ljusne. Där fick de gifta arbetarna en bostad som ofta bestod av ett rum och kök som skulle delas av hela familjen. Familjerna kunde vara stora med många barn och under högsäsongerna skulle hemmen även stå öppna för säsongsarbetarna. Till bostäderna fick man fri ved till eldning samt ett grönsaksland, men man saknade avlopp, vatten och elljus i sina hem. Gifta familjer fick större förmåner än till exempel ungkarlar eller lösdrivare som i stället fick bo i enklare baracker.

Boende för tjänstefolket

Sökte man anställning i ett hushåll ingick det oftast boende och mat i lönen. Vissa hushållsarbetare fick sova på en soffa i köket medan andra fick ett tjänarrum. I det Hallwylska hemmet hade man hög standard på både mat och bostad. Var den anställda ogift fick man bo i ett eget rum, medan de manliga tjänare som gifte sig fick flytta ut och bo tillsammans med sina familjer i hyreshus som paret von Hallwyl ägde



Husan Annas tjänarrum finns bevarat i huset. Fotograf: Åke E:son Lindman

i närheten på Östermalm. I det Hallwylska huset var tjänsterummen vitmålade med ekparkett. De var inredda med möblemang, elektrisk belysning, kakelugn och värmeelement.

DISKUTERA

- Vilka var likheterna och skillnaderna mellan boende för de övre klasserna och arbetarklassen?
- Vilka tror du var fördelarna och nackdelarna med att få boende i ett hushåll där man arbetade?

6. VAPENRUMMET: ARBETSTIDER OCH LÖNEFÖRMÅNER

I vapenrummet finns en trappa som leder ner till rummen som var familjeföretagets stockholmskontor. För Walther var det smidigt att ta sig till arbetet och på kontoret var det full aktivitet under dagarna. För tjänare inom hemmet såg arbetsdagarna något annorlunda ut än för en kontorist. Vid förra sekelskiftet var arbetstiderna för tjänstefolket oreglerade och många arbetade långa dagar och helger. Tjänstefolket skulle vara i tjänst när arbetsgivaren ansåg att det behövdes.



En del av det Hallwylska huset var kontor och Walthers arbetsplats.

Rätten till reglerad arbetstid kom först genom hembiträdeslagen år 1944. År 1930 saknade fortfarande en tredjedel av alla anställda i hushåll bestämd semester eller regelbunden ledighet.

Även i det Hallwylska hemmet hade tjänstefolket långa dagar och de behövde stå i beredskap under stora delar av dygnet. Därför hade tjänarna varierande arbetstider men dagarna började oftast vid sju halv åttatiden. Portvaktaren Wahlström började sin arbetsdag klockan 07.00 och arbetade till tiotiden på kvällen och ibland slutade han senare än så.

Tjänstefolket fick ibland semester vid de tillfällen då Walther och Wilhelmina reste utomlands. Annars skulle flera i bemanningen följa med till parets sommarbostad Hildesborg över sommaren. Det kunde förekomma lediga dagar kring jul då paret ibland firade julhelgen hos dottern Irma på Vegeholms slott i Skåne, men det var ingen självklarhet. Stannade familjen i Stockholm skulle även betjäningen vara tillgänglig.

Löner

Lönerna förändrades under perioden som familjen

bodde i huset men tjänstefolkets lön vid sekelskiftet 1900 var hög i jämförelse med andra liknande tjänster. År 1900 fick Betjanten Eskil 540 kr om året, kammarjungfrun Hulda 520 kr om året och husan Anna 350 kr om året. En genomsnittlig lön för en husa vid den här tiden låg på ca 200 kr om året. Vissa i betjäningen betalades kvartalsvis och andra med månadslön. Utöver lönen fick tjänstefolket sjukförsäkring, pension och en julbonus, samt boende och mat för de anställda som var ogifta. Vilken lön man skulle få var inte reglerad vid den här tiden utan det var arbetsgivaren som bestämde lönen.

Arbetsuniformer

Många som arbetade i personalen hade bestämda uniformer och kläderna var anpassade efter tjänarens arbetsuppgifter. Alla som arbetade nära herrskapet hade uniformer som speglade familjens klasstillhörighet. Betjanten Eskil som rörde sig bland herrskapet vid servering hade en frack med väst, en så kallad livré. På knapparna på hans väst kunde man se familjens släktvapen och passande nog familjens färger, svart och gult. Eskils vardagsuniform finns utställd

inne i matsalen. Kammartjänaren Pettersson hade en svart frack och en svart väst. Portvaktaren hade också en representativ uniform med rock av finaste ull, gyllene revärer och förgyllda knappar. Vid högtidliga tillfällen bar husan Anna en svart klänning med vita manschetter, ett vitt stärkt och veckat förkläde och en vit mössa.

På vardagarna hade husan Anna helt andra kläder. En blå bomullsklänning med förkläde och snibbar. När hon städade behövde kläderna vara praktiska att arbeta i. Mamsell bar helvita kläder och köksan hade sina egna kläder med vitt förkläde och snibbar. För dem som inte arbetade synligt ibland herrskapet behövdes inte samma representativa klädsel.

Herrarnas kläder inköptes på MEA och de flesta av kvinnornas arbetskläder syddes av kammarjungfrun. Annas vardagsdräkt kom däremot från Knut A. K. Wennerström AB i Stockholm och hennes helgdagsklänning kom från en sömmerska i Landskrona. Att få arbetskläder var en ovanlig löneförmån. Annars var det vanligt att kvinnorna fick tyg i julgåva av sin arbetsgivare för att kunna sy upp sina egna arbetskläder.

DISKUTERA

- Vad tror du var fördelarna och nackdelarna med att arbeta i ett hushåll. Vilka var skillnaderna för den manliga och kvinnliga personalen?
- Skrivuppgift! Beskriv hur du tror livet för en hushållsanställd såg ut? Föreställ dig att du är en husa eller betjänt. Vad ägnade du din dag åt och hur såg ditt arbete ut.

7. TIPS PÅ FÖRDJUPNING OCH VIDARE LÄSNING

Det finns mycket material på Hallwylska museets hemsida och podcast. Följande kommer förslag på fördjupning utifrån lärarhandledningens olika teman.

Om utbildning, äktenskap och familjebildning

- I lärarhandledningen Under ytan kan eleverna fördjupa sig i hur äktenskapet och dess normer såg ut under sekelskiftet 1900.
- I Hallwylska museets podcast om systrarna von Hallwyl kan eleverna få djupare kunskap kring hur samhällsnormerna påverkade döttrarnas livsval. Dels ett avsnitt om Ebba och hur de borgliga kvinnornas chans till utbildning såg ut finns [här](#).
- Det finns även ett avsnitt om alla [tre systrarnas levnadsväl](#).
- Det går att fördjupa sig i levnadsvillkoren och äktenskapsideal för arbetarna i [familjeföretaget Ljusne Voxna AB](#).
- På Stockholmskällan går det att läsa mer om [Stockholms skolundervisning vid sekelskiftet 1900](#).

Om boendesituationen i Stockholm och i Ljusne:

- Detta avsnitt går med fördel att kombinera med lärarhandledningen Skogen bakom palatset för att få större inblick i boende i bruksorten och industrisamhället.
- Vi har även en digital utställning om företaget uppe i Ljusne på vår hemsida. Där finns även boken [Skogen bakom palatset](#) som är gratis att ladda ner.



Från vänster till höger:
Husan Annas festuniform, betjänten Eskils festuniform, portvaktarens vardagsuniform, husan Annas vardagsuniform. Fotograf: Jens Mohr

- I Hallwylska museets egen podcast finns ett avsnitt om [arbetarnas liv uppe i Ljusne](#) som går att använda som fördjupning.
- På Stockholmskällan finns material som ger inblick i [boendesituationen för arbetare i Stockholm under sekelskiftet 1900](#).

Om husets moderniteter:

- Avsnittet om husets moderniteter går utmärkt att kombinera med lärarhandledningen om [Teknik och innovationer](#).

Om arbetsvillkor och boende för hushållsarbetare

- I vår digitala utställning kan eleverna läsa om och se bilder på [matsalen, serveringsrummet och köket](#).
 - Även Upptäck museet kan användas för inblick i herrskap och [tjänstefolkets plats i huset](#).
- På Stockholmskällans hemsida kan man läsa mer om [hushållsarbetsvillkor och arbete](#).